

УДК 342.2

О. В. Дехтярьовстудент ІV курсу
Інституту післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**О. Б. Олійник**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Університету економіки та права «КРОК»**ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ТА ЗНАЧЕННЯ НОРМИ ПРАВА**

У статті широко розкрито поняття «норма права». Охарактеризовано ознаки правової норми. Розглянуто окремі риси її структурних елементів.

Ключові слова: нормативність, норма права, неперсоніфікованість норми, ознаки правової норми, санкція.

Постановка проблеми. У сучасних умовах формування в Україні громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави переосмислюється роль права в регулюванні політичних, економічних, соціальних і духовних відносин, що здається фактично неможливим без урахування сутності правової норми. Норми права є основним елементом механізму правового регулювання суспільних відносин.

Норма права є первинною «клітинкою» правової матерії. Саме за допомогою своїх норм право закріплює різні моделі обов'язкової, забороненої чи дозволеної поведінки суб'єктів, регулює й охороняє суспільні відносини, що піддаються правовому регулюванню чи об'єктивно потребують його.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До представників української правової школи, які займалися дослідженням питання юридичної природи та значення норми права, можливо віднести таких, як Л. Авраменко, В. Бульба, К. Волинка, О. Зінченко, М. Кельман, В. Кириченко, О. Кот, О. Ковальчук, О. Мурашин, О. Скакун, М. Цвік, А. Шевченко та інші.

Мета статті – дослідити юридичну природу та з'ясувати значення норми права.

Виклад основного матеріалу. Нормативність означає, що норми відобра-

жають не одиничні життєві ситуації, а найбільш поширені, неодноразово повторювані, типізовані і позитивно оцінювані дії людей та їхніх об'єднань. Причому фіксація такої моделі юридично значущої поведінки у статті нормативно-правового акта чи інших джерелах права (навіть із бездоганим дотриманням правил юридичної техніки) автоматично не перетворює цю модель на норму права, на правило правової поведінки людей (суб'єктів права) [2, с. 76].

Для того, щоб згадана норма стала правилом, необхідне її сприйняття людьми або ж принаймні їх більшістю як правильної, справедливої та її відтворення у відповідних діях (поведінці). Норма, що не сприймається людьми, не оцінюється ними як соціально значуща, корисна і справедлива та не відтворюється в їхній поведінці (діях), залишається мертвою і не може бути названа правовою. І жодний державний примус не здатний у такому разі забезпечити її обов'язковість. Зобов'язати будь-кого підкорити свою поведінку вимогам зафіксованої (сформульованої) у статтях нормативно-правових актів моделі поведінки (норми) можливо лише за умови, що свідомість суб'єктів права буде готова цим вимогам підкоритися.

Інакше кажучи, обов'язковості нормам надає не стільки держава, скільки психологічно-ментальна установка адресатів і носіїв норми – людей або, використовую-

ючи термінологію основоположника психологічної теорії права, їх «переживання» («атрибутивно-імперативне переживання»). Цілком логічно у зв'язку із цим лунають висновки західних фахівців про те, що обов'язковість будь-якого правила забезпечується передусім вірою в неї. З урахуванням зазначеного перейдемо до характеристики ознак норм права.

Нормам права як різновиду соціальних норм притаманні передусім усі загальні ознаки останніх: вони є правилами поведінки, що регулюють відносини між людьми та їхніми об'єднаннями; призначенням норм є упорядкування суспільних зв'язків як необхідна умова колективного існування людей; вони мають загальний характер, який полягає в неперсоніфікованості та невичерпності.

Неперсоніфікованість норми, тобто відсутність вказівки на конкретного адресата, дозволяє їй направлятися не одній певній особі, а відразу багатьом, поіменно не переліченим. Невичерпність норми означає можливість її багаторазової реалізації. Норми визначають правила належної чи дозволеної поведінки. Інакше кажучи, вони вказують на те, як повинні чи можуть діяти суб'єкти в певних життєвих ситуаціях і які наслідки настають у разі порушення цих правил. Норми «озброєні» певними засобами, які забезпечують додержання їхніх вимог. Оскільки існує можливість порушення норм, то мають існувати і засоби (контроль, переконання, осуд, примус тощо) [4, с. 78].

Норми права, як і принципи, належать до традиційних і найпоширеніших його категорій (понять). Вони уособлюють одну з найхарактерніших ознак – нормативність. За всього плюралізму праворозуміння у сучасному правознавстві практично відсутні концепції, які заперечували б цю властивість (ознаку) права. Це проявляється, зокрема, в очевидній тенденції до діалектичного поєднання різних аспектів права, що знаходить свій прояв у варіантах інтегративної юриспруденції.

Завдяки соціальній (моральній, економічній, політичній та культурній) зумовленості норми сприймаються людьми як виправдані і справедливі. Вони здатні бути відтвореними в їхній поведінці, бути

ефективним суспільним регулятором. Водночас норми права мають специфічні ознаки, що відрізняють їх від інших соціальних норм. Насамперед вони є вихідними, первинними елементами права. Право – це сукупність юридичних норм, що об'єднані в інститути, галузі та інші структурні утворення. Отже, норми є первинними клітинками права, цеглинками, з яких побудована вся юридична система. Норми спрямовані на правове регулювання конкретних суспільних відносин.

Зазвичай норми визначають, що з погляду права може чи повинна робити особа за наявності певних життєвих умов і які наслідки чекають на неї в разі порушення цього правила. Отже, головне призначення норм права – зафіксувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників суспільних відносин, визначити їхній зміст та обсяг. Відтак на рівні конкретних суспільних відносин визначається і гарантується справедлива міра свободи, що є засадничим завданням права загалом. Норми закріплюють стандарт (зразок, еталон) правомірної поведінки особи, встановлюють наслідки його порушення (типові норми права) або сприяють такому закріпленню та встановленню (спеціалізовані норми права). Вони є правовим критерієм оцінювання поведінки (діяльності) особи як дозволеної, необхідної або забороненої та з'ясування її можливих правових наслідків. Обов'язковість норм права підтримується можливістю застосування державного примусу. Ця ознака, звичайно, не свідчить про те, що їх обов'язковість є наслідком виключно забезпечення державного примусу [3, с. 56].

Державний примус виконує насамперед роль гарантії, що є необхідною у разі порушення норми. Основним при цьому має бути варіант добровільного виконання юридичних правил, що ґрунтується на внутрішньому переконанні особи у правильності (справедливості, доцільності та необхідності) норм права, сприйнятті їх як легітимних вимог. Проте їх обов'язковість підтримується також силою державного впливу, зокрема загрозою застосування примусу. Останній не є атрибутивною властивістю норм права, вступаючи в дію лише у разі їх порушення. Норма права

має особливі форми свого зовнішнього вираження. Вона відображається у специфічних джерелах: нормативно-правових актах, правових звичаях, судових прецедентах та інших.

Саме джерело права може зробити доступними для суб'єктів стандарти поведінки, що пропонуються нормами, і наслідки відхилення від них. З урахуванням традицій національної правової системи норми права в Україні закріплюються переважно в нормативно-правових актах (законодавстві).

Структура норми права – це її внутрішня будова, поділ на певні складники (елементи). Традиційно у структурі норми права виокремлюють три елементи: умови, за яких вона підлягає застосуванню (гіпотеза); власне правило поведінки (диспозиція); наслідки порушення цього правила (санкція).

Без диспозиції норма є неймовірною, без гіпотези – безглуздою, без санкції – неспроможною. Гіпотеза – це елемент норми права, що вказує на життєві обставини, за наявності та/або відсутності яких реалізується правило поведінки (диспозиція). За допомогою гіпотези певний варіант поведінки, сформульований у нормі права, прив'язується до конкретного життєвого випадку, певного суб'єкта, часу та місця. Гіпотеза нібито «вдихає життя» у правило поведінки, тому є необхідною умовою обов'язковості диспозиції. Гіпотези можуть бути різних видів [2, с. 54].

1. Залежно від того, з наявністю чи відсутністю життєвих обставин пов'язується дія норми права, виокремлюють позитивні, негативні та змішані гіпотези. Позитивна гіпотеза вказує на життєві обставини, за наявності яких реалізується правило поведінки. Наприклад, згідно зі ст. 35 Цивільного кодексу України повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. Негативна гіпотеза вказує на життєві обставини, за відсутності яких реалізується правило поведінки. Так, відповідно до ст. 40 Сімейного кодексу України шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним

із них без наміру створення сім'ї та набуття прав і обов'язків подружжя. Змішана гіпотеза вказує на те, що реалізація правила поведінки зумовлюється наявністю одних і відсутністю інших життєвих обставин.

2. Залежно від повноти і вичерпності формулювання життєвих обставин виокремлюють абсолютно визначені та відносно визначені гіпотези. Абсолютно визначена гіпотеза формулює життєві обставини з вичерпною конкретністю і повнотою. Наприклад, згідно зі ст. 108 Конституції України повноваження Президента України припиняються достроково у разі відставки, неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, усунення з посади в порядку імпичменту, смерті. Відносно визначена гіпотеза формулює такі життєві обставини невичерпно і неповно [1, с. 89].

3. Залежно від кількості життєвих обставин, з якими пов'язується дія норми права, виокремлюють прості та складні гіпотези. Проста гіпотеза визначає одну життєву обставину, за наявності (відсутності) якої діє диспозиція норми. Складна гіпотеза визначає кілька життєвих обставин, за одночасної наявності (відсутності) яких діє диспозиція.

Диспозиція є серцевиною, стрижнем норми права, адже саме за її допомогою впорядковується поведінка суб'єкта, формулюються його права й обов'язки. Залежно від кількості варіантів поведінки, які пропонує норма, виокремлюють безальтернативні та альтернативні диспозиції. Безальтернативна диспозиція пропонує суб'єкту лише один варіант поведінки. Наприклад, згідно із ч. 1 ст. 707 Цивільного кодексу України покупець має право протягом чотирнадцяти днів обміняти у продавця непродовольчий товар неналежної якості на аналогічний товар. Альтернативна диспозиція надає суб'єкту декілька можливих варіантів поведінки.

Санкція – це елемент норми права, що встановлює невідгідні наслідки у разі порушення правила, визначеного в диспозиції. Санкція є складником, який логічно завершує норму права: вона містить вказівку на наслідки відхилення від диспозиції і є одним із засобів спонукання особи дотримуватися норми права. У літературі

слушно зазначається, що без санкції правило поведінки може залишитися «мертвою буквою» [5, с. 98].

1. Залежно від характеру негативних наслідків, що настають за порушення правила, визначеного в диспозиції, можливо виокремити такі санкції: а) правовідновні заходи, що спрямовані на відновлення порушених прав і законних інтересів, виконання невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків, повернення до первісного стану. Прикладами таких санкцій є обов'язок повернути майно з незаконного володіння, визнання правового акта недійсним, визнання недійсним правочину, спростування недостовірної інформації, поновлення на роботі тощо; б) заходи юридичної відповідальності, що означають додаткові втрати особистого, організаційного або майнового характеру, які настають внаслідок правопорушення. До цього різновиду санкцій відносять штраф, конфіскацію, позбавлення волі, позбавлення батьківських прав, оголошення догани, звільнення та інші; в) заходи припинення правопорушень (вилучення заборонених предметів, затримання правопорушника, арешт майна та інші).

2. За сферою використання санкції поділяються, зокрема, на конституційно-правові (наприклад, розпуск політичної партії), цивільно-правові (визнання правочину недійсним, відшкодування збитків, стягнення неустойки та інші), адміністративно-правові (наприклад, попередження, штраф, адміністративний арешт), дисциплінарні (догана, звільнення з роботи), кримінально-правові (позбавлення волі, виправні роботи, штраф, конфіскація).

3. За ступенем визначеності санкції можуть бути: абсолютно визначеними, тобто такими, що вичерпно визначають вид і кількісну міру державного примусу (наприклад, штраф у подвійному розмірі); відносно визначеними, тобто такими, що передбачають можливість у разі правозастосування обрання різних видів санкцій (наприклад, штраф або позбавлення волі) чи їх різної кількісної міри (наприклад,

позбавлення волі на строк від двох до п'яти років).

4. Залежно від кількості несприятливих наслідків, що загрожують порушнику, санкції поділяють на: прості, що передбачають один невігідний наслідок (наприклад, штраф); складні, що передбачають одночасне застосування декількох невігідних наслідків (наприклад, позбавлення волі з конфіскацією майна); альтернативні, що передбачають декілька наслідків, один із яких може бути застосовано до правопорушника (наприклад, штраф або обмеження волі).

Відтак слід розуміти, що зазначена триелементна структура норми права є лише науковою конструкцією, яка допомагає з'ясувати, яким чином відбувається повноцінне нормативно-правове регулювання.

Висновки і пропозиції. Норма національного права – це поведінка загального характеру, встановлена або санкціонована компетентним органом держави, що має загальнообов'язкову силу, регулює суспільні відносини в інтересах громадян та суспільства, передбачає відповідальність перед державою у разі порушення цієї норми.

Отже, норма права – це найпростіше правове утворення у складі системи права. Незважаючи на те, що норма права є досить простою системою, на відміну від інституту чи права загалом, вона має логічно завершений і цілісний характер, у якому проявляються всі основні властивості права як такого.

Суспільство – це складний, багатоспектний організм, підтримка цілісності і стабільності якого вимагає постійного врегулювання низки соціальних зв'язків і відносин, що супроводжують його функціонування. Розвиток цих відносин, поява нових їх форм і видів та зміна й ускладнення вже наявних змушували людство шукати найбільш універсальні та ефективні засоби врегулювання суспільних відносин, якими з появою держави стали норми права.

Список використаної літератури:

1. Авраменко Л. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. спец. ВНЗ. Харків, 2009.
2. Егоров А. Дефинитивная норма права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2004.
3. Кот О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ, 2017. 494 с.
4. Марченко М. Общая теория государства и права: академический курс: в 2 т. Москва, 1998. Т. 2.
5. Скакун О. Теорія права і держави: підручник. Київ, 2009. 520 с.

Дехтярев А. В., Олийнык О. Б. Юридическая природа и значение нормы права

В статье широко раскрыто понятие «норма права». Охарактеризованы признаки правовой нормы. Рассмотрены отдельные черты ее структурных элементов.

Ключевые слова: нормативность, норма права, неперсонификованость нормы, признаки правовой нормы, санкция.

Dekhtyarev O., Oliinyk O. Legal nature and significance of the rule of law

The article widely discloses the concept of "rule of law". Characterized signs of the legal norm. The individual features of the structural elements of the legal norm are considered.

Key words: normativity, rule of law, non-personability of norms, signs of legal norms, sanction.